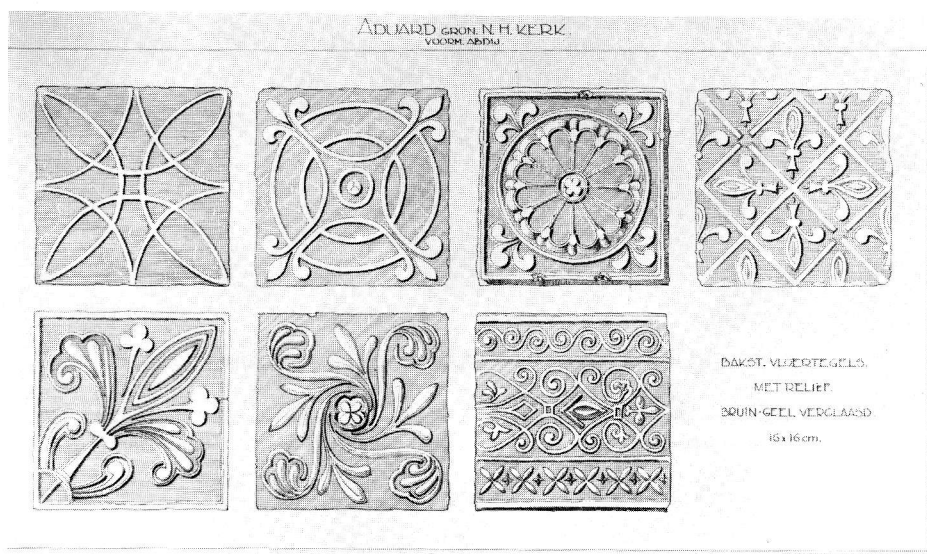

Middeleeuwse tegelvloeren in Friesland en omgeving

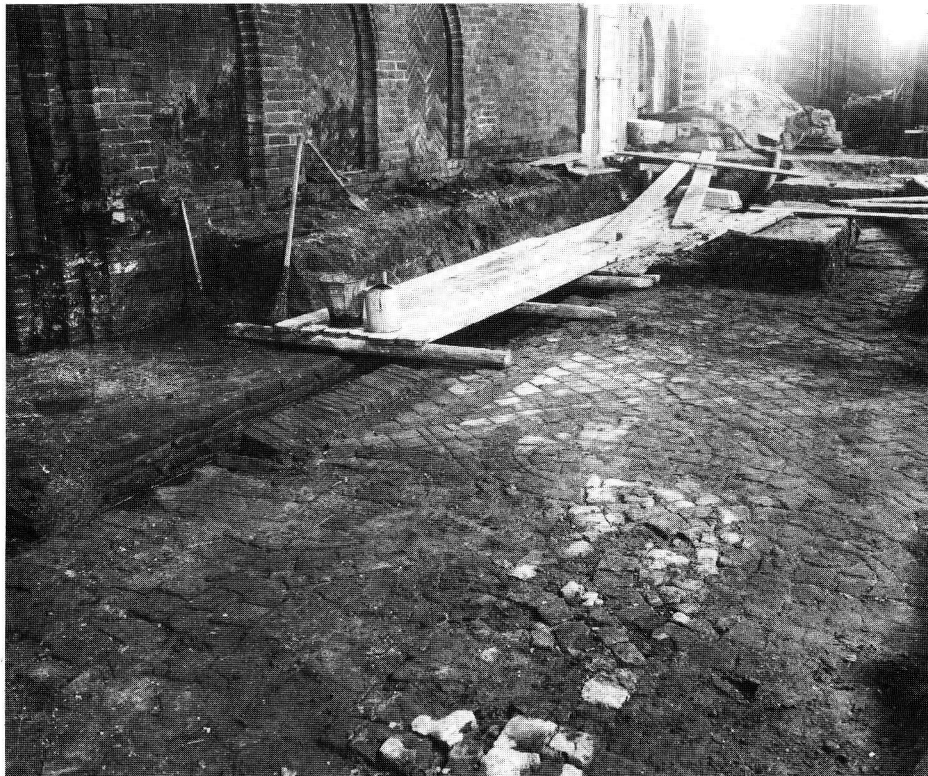

Zeven tegels voorkomend in de vloer van de Herv. Kerk te Aduard, eind 13e eeuw. — Tekening H. van der Wal 1943, Archief R.D.M.Z. Zeist.

De geïnteresseerde bezoeker van een oude kerk kijkt, dunkt mij, eerst naar de preekstoel en de banken, dan naar het orgel, tenzij hij een uitgesproken orgelliefhebber is, vervolgens naar eventuele andere bijzonderheden, zoals een koorhek, een doopvont, grafmonumenten e.d. Daarna zal hij langs muren en gewelven speuren naar geschilderde voorstellingen of versieringen. De vloer zal in de meeste gevallen eerst in laatste instantie zijn aandacht trekken en dan zijn het vooral de opschriften op grafzerken, die steeds weer de band met het verleden verlevendigen, door de menselijke relatie, die ontstaat door het kennen van de namen en levensjaren van hen die ons voorgingen. De vloer als architectonisch element van de ruimtewerking

heeft in Nederland vrijwel geen aandacht gehad.

Doordat sedert de 17de eeuw in de kerken wegens de protestante dienst "van het Woord" het aantal zitmeubelen hand over hand toenam, zijn de vloeren aan het oog onttrokken en daarmee ook aan de aandacht. Zoals afbeeldingen uit de Middeleeuwen aantonen, waren de kerkruimten toen niet gemeubileerd en speelde de vloer in de ruimtewerking een veel grotere rol. In enkele grotere kerken in Nederland kunnen we de laatste tijd weer gedeelten met herstelde middeleeuwse vloeren bewonderen, zoals bv. in de koorkerk in Middelburg, het koor van de Deventer Lebuinuskerk en het zuiderzijkoor van de Pieterskerk te Utrecht. In het buitenland zijn er vele en

De vloer zoals die in de Herv. Kerk te Aduard in 1920 gevonden werd. — Foto Kramer 1920. Archief R.D.M.Z. Zeist.

zeer fraaie voorbeelden zowel van vloeren, die met verschillende kleuren natuursteen belegd zijn als van tegelvloeren. Een onderwerp apart lijkt ons de mozaïkvloer, waarbij illusionistische voorstellingen gebruikt worden en waarbij Romeinse voorbeelden bepalend zijn geweest.

Een uitvoerige studie van de prachtige vloeren die in West-Europa voorkomen, met nadruk op Duitsland en Zuid-Europa, is in 1970 in Düsseldorf verschenen.¹⁾ Beide soorten vloeren, zowel die van natuursteen als die van tegels, worden hierin behandeld en enkele toen bekende Nederlandse voorbeelden ontbreken niet, zoals de in 1964 te Heukelum in Zuid-Holland ontdekte tegelvloer, die overgebracht is naar het Rijksmuseum waar hij opgeslagen is, behoudens enkele tegels in de studie-collectie.

Een systematisch overzicht voor Nederland zou een veel groter aantal opleveren. Wij willen in deze bijdrage de Friese

voorbeelden behandelen, waarbij vergelijking met enige bijzondere Groninger vloeren of resten daarvan voor de hand ligt.

Door inklinken van de bodem enerzijds en door het veelvuldig begraven in de kerkruimte anderzijds, moesten de vloeren steeds weer opgehoogd worden en verdwenen de oudste vloeren onder latere lagen; ook werden zij later herlegd op hoger niveau of in minder in het oog springende gedeelten van het gebouw. Bij tegelvloeren moet voorts met sterke slijtage gerekend worden. Middeleeuwse vloeren worden dan ook vrijwel uitsluitend aangetroffen bij opgravingen of andere grondwerkzaamheden. Door de begravingen zijn oudere vloeren bovendien dikwijls doorsneden en vernield. Slechts in het koor, waar minder begraven werd en daar waar sterke vloerophogingen hebben plaatsgehad, kunnen we grotere gedeelten van middeleeuwse vloeren verwachten, voorts uiteraard

Twee tegels waarschijnlijk afkomstig van het kloosterterrein van Foswerd onder Ferwerd. — Coll. Fries Museum. Foto A. van der Wal 1980, R.D.M.Z. Zeist.

boven krypten of galerijen en in gedeelten, waar om welke reden dan ook, niet begraven is. Veelal behoort daartoe het koor, waar in het algemeen slechts de hoogstgeplaatsten een grafstede hadden; ook langs de muren worden nog wel fragmenten van tegelvloeren gevonden.

Vloeren belegd met natuursteen in verschillende kleuren en motieven verwerkt, zijn in ons natuursteenarme land steeds een uitzondering geweest en komen pas na de middeleeuwen wat meer voor, en dan nog vooral, daar waar vermogende opdrachtgevers aan bod zijn,

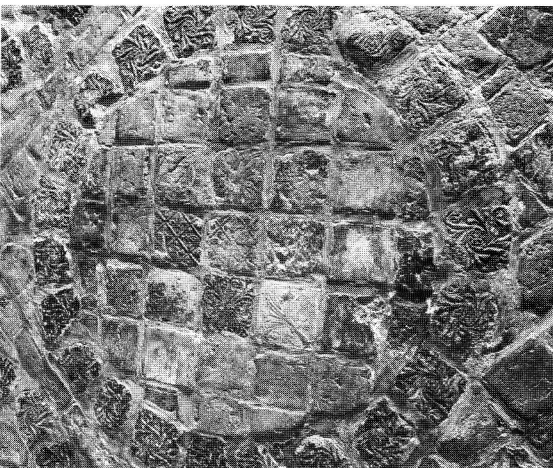
zoals in grafkapellen van de eerste families (Breda, Buren).

Zodra men in Noord-Europa bekend geworden was met het bakken van klei, is men overgegaan op gebakken vloertegels, die door verschillende glazuren in enige kleuren gemaakt konden worden. De grote oppervlakten konden nu in vakken gelegd worden of anderszins versierd worden, waarbij al vroeg cirkels een grote rol gespeeld hebben. De belangstelling voor de tegel als ceramisch product heeft bij vondsten in de meeste gevallen voorop gestaan, en zo vinden we in de weinige literatuur, die er over dit onderwerp in Nederland bestaat, meer aandacht voor de tegel en de versiering daarvan dan voor voor de vloer als zodanig.²⁾

Vondstgegevens zijn dan ook uitermate schaars en dikwijls gaat het slechts om losse vondsten. Voor zover die binnen kerken gedaan worden, zouden we toch voor meer voorzichtigheid willen pleiten om te trachten naast de versierde tegels ook het patroon van de vloer van niet versierde tegels te achterhalen.

Twee van de bekendste middeleeuwse vloeren uit Noord-Nederland zijn in de provincie Groningen gevonden: in de grondvesten van de Walburgiskerk in de stad en in de Hervormde kerk te Aduard. De laatste is nog te zien, zij het herplaatst in het westelijk gedeelte van het gebouw, dat oorspronkelijk een bijgebouw van het Cistercienserkloostercomplex vormde.

In het boek H. Kier wordt de vloer, waarvan door Van Giffen in de Walburgiskerk fragmenten zijn gevonden, in de eerste helft van de 12e eeuw gedateerd. Afgaande op de publicatie uit 1961 nam zij aan dat het materiaal natuursteen was. In de derde druk van zijn relaas over de Walburgiskerk³⁾ schrijft Van Giffen echter uitdrukkelijk over gebakken tegels van donkerblauwe en grijze kleur van 14 en 15 cm en 2 cm dik. Volgens de auteur had de vloer relatie met de tweede bouwphase van na 1200. De afbeeldingen in de publicatie geven duidelijk de cir-

Een gedeelte van de herlegde vloer in de Herv. Kerk te Aduard. — Foto A. van der Wal 1981, R.D.M.Z. Zeist.

kelvormige patronen weer in de diagonaal gelegde vloer. De vondsten zijn geborgen in het Groninger Museum voor Stad en Lande.

Veel duidelijker zijn de gegevens over de vloer in de Herv. Kerk van Aduard, die in 1920 reeds gevonden is tijdens de restauratie van de kerk. Het gebouw vormde oorspronkelijk, zoals bekend mag worden verondersteld, een bijgebouw, waarschijnlijk de ziekenzaal met kapel van het Cistercienserklooster Aduard, waarvan de kerk op ruim 100 m afstand in 1939-'41 is ontgraven.⁴⁾ In de noordgevel van de tegenwoordige kerk is een brede boog te zien waarop een haaks erop staand gebouw moet hebben aangesloten. De vloer werd bij die boog gevonden 1.20 m onder het bestaande niveau en aansluitend naar het oosten. Het versierde gedeelte bestond uit gebakken tegels deels met gestempeld reliëf, waaroverheen geel-bruin loodglazuur was gebakken.

In de vloer waren minstens zeven verschillende reliëfmotieven te vinden. Daar sommige van deze motieven ook voorkomen aan de tegels, die hoog in de muren toegepast zijn in de sierende verdiepte cirkels, moet de vloer gelijktijdig zijn gelegd met het ontstaan van het opgaande muurwerk. De kroniek van Aduard meldt dat de ziekenzaal in 1297 is voltooid⁵⁾ wat goed valt te rijmen met de rijke details en spitsbogige nissen en vensters aan dit gebouw.⁶⁾

Dat Aduard nauw verband hield met Friese kloosters blijkt, wanneer we zien dat tegels met twee van de zeven toegepaste motieven ook in Friesland gevonden zijn. Het Fries Museum en de collectie Admiraliteitsmuseum te Dokkum bewaren namelijk ieder een tegel waarvan de versiering overeenkomt met in Aduard toegepaste vloertegels. De Friese exemplaren zouden uit Foswerd afkomstig zijn.⁷⁾ De foto's van de vloer zoals die in Aduard gevonden is, geven aan hoe dit soort tegels in grote cirkels gelegd werd met iets toelopende voegen zodat 24 tegels een cirkel vormden. De tegels versierd in 3 stroken zijn voor rechte banen gebruikt.

Uit Mariëngaarde kennen we voorts tegels die reeds segmentvormig gebakken zijn; zij zijn versierd met een olifant met gevechtstoren op de rug en zouden in de 13de eeuw ontstaan kunnen zijn; het segment vormt een hoek van 22.5° zodat men daar 16 tegels nodig had voor een cirkel.⁸⁾ Dit strijdbare motief lijkt wat vreemd voor een klooster, maar de olifant heeft de gehele middeleeuwen door de mensen geboid. In gewezen stoffen uit het oosten kwam hij regelmatig voor. Karel de Grote zou er een gekregen hebben van een kalif van Bagdad, maar mogelijk betrof dit slechts een schaakfiguur; wel betrouwbaar lijkt het verhaal dat Hendrik III van Engeland het dier kreeg van Lodewijk XI. In de 13de eeuw zien we dan ook veel olifanten in de franse decoratieve beeldhouwkunst en komen ze voor in manuscripten over dieren, de zg. Bestiariën. Daar ze onhandig zijn voorgesteld, lijkt de werkelijke aanwezigheid niet zo overtuigend. De kracht van het dier heeft sterk op de verbeelding gewerkt en ivoor van de tanden was een symbool van zuiverheid, kuisheid en kracht. Op deze wijze kan een vloer met olifanttegels bv. in een kapittelzaal heel goed gefunctioneerd hebben.

Vloeren met glatte tegels

Het cirkelmotief, dat we zowel in de vloer

van de Groninger Walburgis als in de Aduarder vloer reeds zagen is in de vloeren lang een rol blijven spelen naast de meer voor de hand liggende vlechten en ruitmotieven. Evenals in de Walburgis reeds het geval was, worden de cirkels op den duur gevuld met kleinere en driehoekige eenheden waaruit een grote variatie aan vormen gelegd kan worden.

Bij de voortgang van de techniek leerde men voorts de grotere tegels in de natte klei in te ritzen, zodat ze gemakkelijk in diverse kleinere stukken gebroken konden worden na het bakken.⁹⁾

Door verschillend glazuur verkreeg men verschillende kleuren waarvan nu kleine stukjes gebroken konden worden, waarmee een oneindige verscheidenheid van invulling van cirkels en vierkanten en banen verkregen kon worden. Ook ging men de stempels in hoogdruk maken en de zo ingestempelde vormen opvullen met witte pijpaaarde, waardoor de rode tegels met witte motieven versierd konden worden, die door het glazuur geel werden. Het voordeel was, dat ook versierde tegels glad werden. De aldus met motieven gestempelde tegels, vooral die met franse lelies konden ook verdeeld worden in kleinere eenheden.

Het fraaiste voorbeeld van de vloer in deze techniek kwam het in noorden in 1965 te Dokkum aan het licht tijdens archeologische graafwerkzaamheden in het koor van de Hervormde kerk. De vloer lag 60 cm diep onder het niveau van de vloer die bij het bestaande vroeg 15de eeuwse koor behoorde. Van de kerk waartoe de vloer behoort heeft, is in het bestaande muurwerk niets over; een nauwkeurige datering is daarom niet mogelijk.¹⁰⁾ De versiering bestaat geheel uit grote elkaar rakende cirkels, waarvan de brede omtrekranden uit kleine afwisselend gekleurde tegeldelen bestaan en het midden gevuld is met vierkanten, die weer uit verschillende kleinere stukjes zijn samengesteld of uit rode tegels met ingedrukte witte motieven. Daar de vloer niet door een stramen van ruiten of rechte banen is geled, zoals te Heuke-

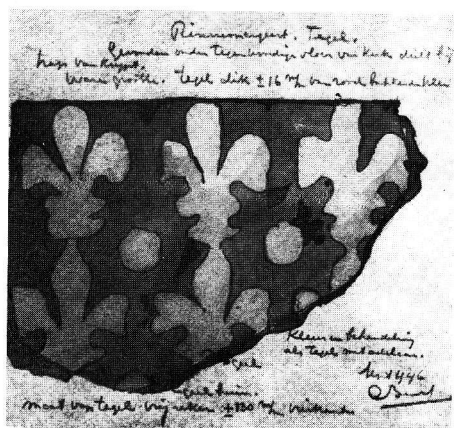

De in 1965 in het koor van de Herv. Kerk te Dokkum gevonden tegelvloer. — Foto G. Th. Delemarre 1965, R.D.M.Z. Zeist.

In het Centraal Museum te Utrecht herlegde vloer, gevonden in een kanunnikewoning aan het Janskerkhof aldaar. — Foto Centr. Museum, Utrecht.

lum lijkt hij dichter bij een vloer als die van de Walburgiskerk te Groningen en die te Aduard te staan. Wel vinden we er de kleine tegelstukjes terug met een franse lelie, die ook te Heukelum zijn toegepast en die zeer algemeen verspreid geweest blijken te zijn. Voor Dokkum denken we dan ook aan de eerste helft van de 14e eeuw. Men heeft de waarde van deze vondst wel juist geschat en de vloer geheel in "gips" gegoten en opgenomen. Helaas echter heeft Friesland de consequentie daarvan niet getrokken en geen oplossing gevonden om dit uitzonderlijk monument zichtbaar te houden. De stukken

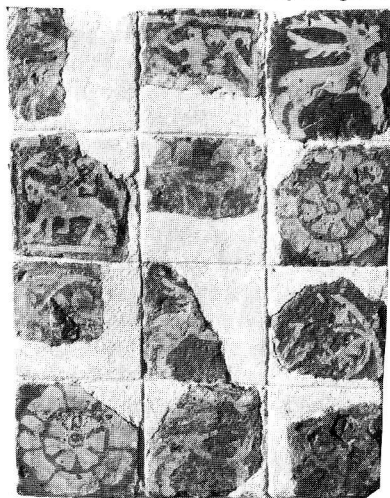
Schetsen door arch. A. Baart sr. van een fragment tegelvloer gevonden in de kerk van Rinsumageest. Tek. in coll. Fries Museum. — Foto Fries Museum, Leeuwarden.

gips worden door de kerkvoogdij zorgvuldig bewaard, maar aangezien de tegels er onderste boven in gegoten zitten heeft niemand er op deze wijze iets aan. De tegeltjes met ingestempelde motieven ingevuld met witte pijpenaarde komen in een aantal Friese vondsten voor. Heel duidelijk is dit op een schets van architect Baart sr. van een vloerfragment, dat hij in de kerk van Rinsumageest aantrof bij een gedeeltelijke restauratie in 1945.

De franse liele-tegeltjes waren afwisselend met zwart geglazuurde tegels gelegd "op een dun leemlaagje, waarop kalkspecie". Zij waren 16 mm dik. Ook hier is helaas uit de bouwgeschiedenis weer geen datering op te maken. Het vloertje lag op het niveau van de later ingebroken ingang in de koortravee. Naast de tegels met leliemotieven tekent architect Baart ook een tegel met een dubbele adelaar.

Bij opgravingen of als toevallsvondsten zijn dit soort tegels herhaaldelijk gevonden. Van de opgravingen van Klaarkamp in 1940 stammen exemplaren in het Fries Museum. Ook het museum Princessehof heeft er enige, die van de terp van Foswerd zouden stammen.¹¹⁾

De rozettegels, die in Dokkum duidelijk van de foto's te herkennen zijn, zijn ook in Oost-Friesland gevonden bij een proefgraving op het terrein van Aduards dochterklooster Ihlow. Merkwaardigerwijs zijn daar de motieven in rood en vormde het stempel de achtergrond.¹²⁾ Naast tegels met ingestempelde figuren zijn daar echter ook reliëftegels gevon-

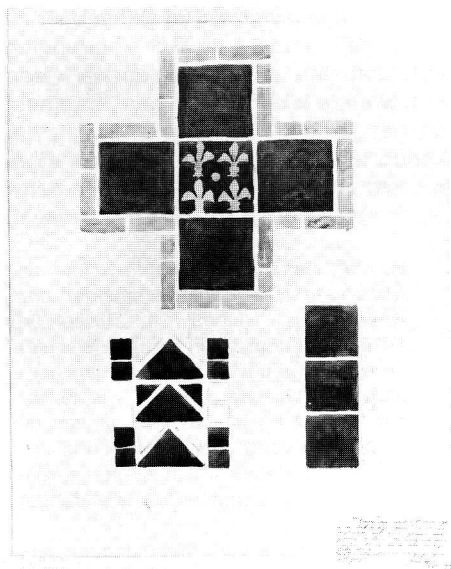
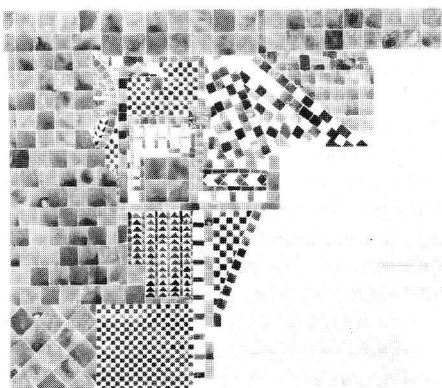

Bij de restauratie van de Herv. Kerk van Exmorra gevonden vloertegels. — Foto C.F.D. Groningen 1965.

den die randen kunnen vormen van rankwerk, zoals dat in de romaanse decoratieve beeldhouwkunst voorkomt. Wij zijn dan ook geneigd deze tegels vroeger te dateren, de reliëftechniek van Aduard als vergelijking nemend, uiterlijk 1300. Mogelijk zijn dan de tweekleurige tegels, waarbij het motief in reliëf is gestempeld ouder dan diegenen waarbij het motief verdiept ingestempeld is.

In de jaren 1912 en 1922 zijn te Utrecht reeds vloeren veilig gesteld, waarbij de tegels met franse lelies en adelaars een belangrijke rol vervullen. Muller veronderstelde toen reeds dat ze in Utrecht gebakken zouden zijn¹³⁾ en dat is vorig jaar bevestigd, toen op een terrein in de Bemuurde Weerd talrijke brokken misbaksels en afval van tegelbakkerijen gevonden werden, waarbij ook de franse lelie-tegels voorkwamen. Daar de bakkerijen in de Weerd in 1398 verboden zijn, moet de Utrechtse productie voor die datum ontstaan zijn.⁹

In Frankrijk hadden door toegespitst onderzoek op Cisterciënster bouwkunst dit soort tegels reeds de naam gekregen een frans export-artikel te zijn geweest.¹⁴⁾ Aubert dateert ze overigens reeds 13de eeuws. Waarschijnlijk zal men zich niet alleen in Utrecht, maar ook in het noorden in de nabijheid van de kloosters tegelbakkerijen mogen voorstellen, mogelijk met reizende tegelbakkers. Bij de restauratie van het kleine kerkje van Exmorra in 1965 zijn een aantal tegels gevonden met ingestempelde figuren, die een veel grotere variatie vertonen dan de tot nu toe behandelde tegels met franse lelies, vijfbladige bloem en dubbele adelaar. De rozetten zijn hier dubbel en uit meer blaadjes samengesteld, voorts zien we ruiters, herten, een vierkant met concave zijden en franse lelies op de hoeken en tegels met een vierde gedeelte van een groter motief. Enkele van deze motieven, hert en ruiter, komen ook elders voor in ons land, de ruit en het kwartcirkelmotief kennen we van Foswerd. Wij zouden ze het beste in verband kunnen brengen met de tweede

Tekeningen door arch. G. J. Veenstra van een in 1923 te Wijnaldum gevonden tegelvloer: coll. Fries Museum. — Foto K.H.I. Rijksuniversiteit Utrecht.

bouwfase van de kerk van Exmorra omstreeks 1300.¹⁵⁾ Ze werden gevonden bij de zuidelijke toegang, dus in de verlenging van de kerk uit die bouwfase, als onderdeel van een ruitvormig gelegde vloer uit effen tegels. In het koor werden resten gevonden van een vloer van zwarte en gele tegels diagonaal gelegd. Deze is van nieuw gebakken tegels opnieuw gelegd. Ook in Metslawier werd in 1971 een soortgelijk vloergedeelte ont-

dekt aan de noordzijde van het koor.¹⁶⁾ Hetzelfde verschijnsel deed zich in 1971 voor in Hollum op Ameland tijdens de restauratie van die kerk.¹⁷⁾

Interessanter is tenslotte het vloerfragment, dat bij de herbouw van de kerk in 1923 te Wijnaldum in de consistorie is herlegd. Architect G. J. Veenstra tekende gedetailleerd de vondstsituatie in kleuren uit. De verschillende patronen van kleine stukjes geglaazuurde tegel lijken een vroeg verschijnsel, zoals ook de tekening van de vloer van de Lebuinuskerk weergeeft. Merkwaardigerwijs komt daartussen dan een tegel met ornament, die een onderdeel moet hebben uitgemeemaakt van een viertal. Het ziet er naar uit dat de getekende vloer al een herlegging betekend van een 13de-eeuwse vloer. Een tweede tekening van een "fragment uit het koorvloertje" geeft een nu bekende tegel met vier franse lilies afgewisseld met stippen, die in de 14e eeuw algemeen verbreid moeten zijn geweest.

1. H. Kier, *Der mittelalterliche Schmuckfussboden. Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes*, Beiheft 14, Düsseldorf 1970. De auteur heeft zich onder meer de moeite gegeven de meer dan honderd verschillende patronen vast te leggen, die zij bij de bestudering van dit onderwerp vond. Op de versiering van de gebakken tegels gaat zij niet in. Mogelijk is deze variant in Duitsland minder toegepast.
2. In Engeland is veel meer gedaan aan bestudering van vloeren en is veel meer bewaard. Vgl. E. Eames, *Catalogue of Medieval leadglazed earthenware tiles in the Department of medieval and later antiquities of the British Museum*, Londen 1980; dez., *Medieval tiles, A handbook published by the trustees of the British Museum*, Londen 1968; D. R. Wight, *Medieval floortiles*, New York, S. Martins Press 1975.
3. A. E. van Giffen en H. Praamstra, *De Groninger St. Walburg en haar ondergrond*. Verhandelingen der Kon. Nederl. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 78, Amsterdam-Londen 1973.
4. H. Praamstra en J. W. Boersma, *Die archäologische Untersuchungen der*

Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.) Palaeohistoria XIX, 1977.

5. F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst dl. I tekst*, 's-Gravenhage 1928, 422.
6. Bij de restauratie van de "kerk" van Aduard zijn ook stenen gevonden met per steen een letterteken in geglaazuurd reliëf, waaruit dus opschriften konden worden samengesteld. Na publicatie door Peters in zijn bekende werk *Oud Groningen, Stad en lande*, 1921 is er weinig aandacht meer aan besteed. Kier kent één vloer met lettertegels nl. in het Cistercienserklooster Zinna bij Potsdam, die uit plm. 1340 zou zijn. Daar het te Aduard echter om stenen gaat van plm. 6 cm dikte, zullen ze eerder in een muur of oxaal toegepast zijn dan als vloerstenen.
7. Herma M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo, Ferwerderadeel*. De monumenten van geschiedenis en kunst, 's-Gravenhage 1981, 102-104, afb. 105-106.
8. Als noot 7, afb. 211 en Publicatieband Alde Fryske Tsjerken II, 1974, afb. 5.
9. T. J. Hoekstra, *Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1978, 1979, 1980* in: Maandblad Oud Utrecht maart 1981, i.v. Janskerk en Kaatstraat met schema's van opdeling van tegels in kleinere eenheden.
10. Nieuwsbulletin Kon. Ned. Oudh. Bond 1965, 81*.
11. Als noot 7, afb. 108, 109.
12. H. Stettner, *Die Ihlower Fliesen* in: Ost Friesland 1980-3, 9-13; W. Schwarz, *Archäologische Untersuchungen auf dem Gelände des Zisterzienser Klosters Ihlow* in: Res Frisiae, Beiträge zur Ostfriesischen Verfassungs-, Sozial- und Kulturgeschichte, Aurich-Leer 1978, 102 e.v.
13. S. Muller Fzn. en G. de Hoog Hzn., *Oude huizen te Utrecht*, 's-Gravenhage 1902, 37 en pl. XVI.
14. M. Aubert, *l'Architecture Cistercienne en France*, Paris 1947, I, 313-315.
15. Herma M. van den Berg, *Oude Bouwkunst in Wonseradeel*, in: *Geakunde Wunseradiel*, Bolsward 1969, 226-246.
16. Nieuwsbulletin Kon. Ned. Oudh. Bond 1971, 95*.
17. Tekeningen B.A.I. Groningen door vriendelijke bemiddeling van arch. P. L. de Vrieze te Groningen.

Twaalf heiligen in de St. Maartenskerk te Franeker

Interieur van de St. Maartenskerk in Franeker, gezien vanuit het westen naar het koor in het oosten. Links de schilderijen van o.a. St. Katharina, St. Dominicus en St. Apollonia en rechts van St. Clothilde, St. Rochus, St. Hubertus en St. Adrianus.

Kiespijn

Wie kiespijn heeft gaat naar de tandarts en laat zich door hem behandelen: er wordt iets gevuld of getrokken en de pijn is verdwenen. Wij kunnen ons bijna niet meer indenken dat er ook een tijd geweest is, dat er geen tandartsen waren en men zelf maar moest zien klaar te komen met tandpijn. Men kon dan de tand er uit trekken met één of ander paardemiddel, men kon zich laten behandelen door een kwakzalver of men kon in de middeleeuwen ook de heilige Apollonia aanroepen. Deze heilige had namelijk

de reputatie dat zij beschermde tegen kiespijn. Of dit aanroepen zoveel geholpen zal hebben, zullen we maar in het midden laten. Enige afleiding gaf het in elk geval wel.

Wie was deze Apollonia en waarom beschermde zij tegen tandpijn. Volgens de legende was zij een maagd die omstreeks 248 onder keizer Decius in het Egyptische Alexandrië werd gemarteld. Het heidense gepeupel sloeg haar de tanden uit de mond. Volgens een andere legende werden haar de tanden met een grote tang uitgetrokken. Daarna werd zij verbrand. Zij werd voorgesteld met een

De marteling van St. Apollonia waarbij beulen haar de tanden uit de mond trekken.

tang waarmee zij een tand vasthoudt en met een middeleeuwse gedachten-sprong werd zij op den duur tot patrones tegen de kiespijn en beschermvrouw der tandartsen.

Deze Apollonia is één van de twaalf heiligen die we vinden afgebeeld in de St. Maartensdijk te Franeker. Het is een levendige voorstelling. De martelares is met de handen boven haar hoofd aan een boom gebonden. Aan weerszijden staat een beul. Beiden houden ze een grote tang bij het gebit van Apollonia. De ene houdt een potje in de hand om de tanden op te vangen.

Heiligenverering

Met dit verhaal en deze afbeelding zijn we terechtgekomen in de wereld van de katholieke heiligen en hun verering, zoals die met name in de late middeleeuwen, hoogtij vierde. De kerkintereurs waren in die tijd vol afbeeldingen van heiligen. Er was een teugelloze be-

hoefte het heilige te verbeelden in verf, steen of hout. Er was een grote gemeenzaamheid met God en de heiligen, vooral met de laatsten. De vraag of alles wel waar was van de vaak vreemdsoortige heiligenverhalen kwam niet op: men geloofde wat men zag. De kerk leerde wel dat men God moest aanbidden en heiligen vereren, maar voor de gewone gelovige bestond dit onderscheid nauwelijks. De heiligen waren vaak zeer konkrete figuren: dikwijls verhaalde de priester in zijn preek van hun verschrikkelijke martelingen en hun grote wonderdaden en van verschillende van hen zag men elke zondag in de kerk de bekende afbeelding. Dit alles werd nog gestimuleerd door bedevaarten en reliekenverering. Daarbij moet men ook bedenken dat het leven veel ongewisser was: tegen de pest was er geen medische remedie, maar wel de bescherming van St. Rochus of St. Sebastiaan, terwijl lijders aan kiespijn bij Apollonia hun heil konden zoeken. Het luidde officieel dat men de voorspraak van de heilige bij God vroeg, maar vaak raakte dit idee op de achtergrond en verwachtte men genezing van de heilige zelf.

De St. Maartenskerk in Franeker

Deze kerk werd gebouwd in de eerste helft van de 15de eeuw, want we weten dat in 1421 hout aangevoerd werd voor de bouw van de kerk. Het is een ruime, driebeukige kerk, waarvan de zijbeuken doorlopen rond het koor en aldus een kooromgang vormen: de enige in Friesland. Het houten tongewelf rust op maar liefst 30 ronde zuilen. Tussen koor en omgang staat een fraaie laat-gotische omheining, terwijl in het koor nog vier eenvoudige gotische koorbanken zijn te zien. Van belang zijn verder wat het gebouw betreft de bakstenen toren, die in dezelfde tijd werd gebouwd en de sakristie aan de noordzijde, die nu als konsistorie in gebruik is. Wat het interieur betreft moet ook zeker de aandacht

gevestigd worden op de vele fraaie grafzerken. In geen andere kerk in het noorden vindt men zoveel gave en belangrijke zerken bijeen. Ze dateren uit de 16de tot de 18de eeuw, waaronder eksemplaren van de beste Friese zerkbeeldhouwers zoals Vincent Lucas en Claes Jelles. We willen nu echter al deze zaken laten rusten en ons verder bepalen bij de schilderijen van de heiligen, want in deze kerk zijn nog twaalf afbeeldingen van heiligen te vinden.

De heiligenschilderingen

Op de pilaren van de zuiderzijbeuk zijn er vier afgebeeld, op de pilaren van de kooromgang drie en vijf op pilaren tussen schip en noorderzijbeuk. Hier zijn er op één pilaar vier bijeengeplaatst. De schilderijen aan de zuidzijde zijn naar de zijbeuk gekeerd, die aan de noordzijde naar het schip. Ze dateren uit de tweede helft van de 15de eeuw en werden ontdekt in 1860 bij de aanleg van gaslicht. Ze werden gelukkig niet weer overgewit, maar, om de kerkelijke gemeente geen ergernis te geven, door een gordijntje bedekt. Uit de schaarse berichten valt niet op te maken of toen reeds alle schilderijen die nu bekend zijn, werden blootgelegd. De kerk werd gerestaureerd in 1876 en opnieuw in de jaren 1940-1943. Over de laatste restauratie schreef architect v.d. Kloot Meyburg een verslag. Helaas besteedt hij hierin aan de schilderijen praktisch geen aandacht. We vinden alleen de vermelding dat bij het wegbreken van de binnenpuien fragmenten van schilderijen gevonden werden. Er wordt niet vermeld welke fragmenten dit zijn. Dit zijn bepaald geen onbelangrijke detailkwesties, want van veel belang is de vraag of de kerk nog meer schilderijen heeft bevat en dit soort gegevens kan men praktisch alleen in restauratieverslagen vinden. Het mag wel waarschijnlijk genoemd worden dat er meer schilderijen waren in deze kerk. Het zou al vreemd geweest zijn als bijv. Maria en

St. Sebastiaan met de pijl, het symbool van de pest.

Christus ontbraken. Ook zou de plaatsing nogal vreemd geweest zijn, als er niet meer waren dan de tegenwoordig bekende.

Lukas en Jacobus

Het is interessanter de heiligen naar verschillende groepen te bezien dan van pilaar tot pilaar te gaan. We beginnen met de afbeelding van de evangelist Lukas, schrijver van het boek van de Handelingen der Apostelen en trouw metgezel van Paulus. Hij stierf 84 jaar oud in Boeotië. Hij was van beroep arts en volgens een legende, die in de 6de eeuw opkwam, ook schilder. Op de afbeelding in Franeker houdt hij een schilderij in de handen waarvan de tekening groten-deels is verdwenen. Gezien de resten kan het zeer goed een voorstelling van Maria met het Christuskind geweest zijn. Links van hem zien we zijn symbool: de os, die hier aan zijn halsband een soort wapenschild heeft hangen. Is het misschien het wapen van het St. Lucasgilde? De kleuren zijn zeer sober: in hoofdzaak groen en grijs.

Naast Lukas zien we een schildering waarvan het onderschrift verloren is gegaan. Het is vermoedelijk Jacobus de meerdere, één van de twaalf apostelen, die in 44 op last van Herodes Agrippa I

werd onthoofd. Zijn gebeente zou later naar Spanje zijn overgebracht en wordt daar sinds de 9de eeuw in Santiago de Compostella vereerd. Zijn graf aldaar was één van de beroemdste bedevaartplaatsen der middeleeuwen.

St. Jacobus wordt afgebeeld als pelgrim met lange mantel, breedgerande hoed, staf, reistas en drinkfles, terwijl hij op de borst of aan de hoed de pelgrimsschelp draagt. Deze Jacobus-schelpen waren het insigne van de pelgrims naar Santiago. Zij vonden ze daar op het strand.

Aanvankelijk werd Jacobus nog wel afgebeeld met een zwaard, maar sinds de 14de eeuw is dit praktisch steeds door de pelgrimsstaf vervangen. We zien hier dus de merkwaardige gang van zaken dat het uiterlijk van de pelgrims overging op hun patroon. De afbeelding in Franeker toont ons de heilige met staf, reistas, breedgerande hoed en lange mantel.

Clothilde en Hubertus

Vervolgens twee figuren uit de vroege middeleeuwen. In de eerste plaats de heilige Clothilde, die door haar huwelijk met Clovis I koningin der Franken werd, tot wiens bekering zij meehielp. Na de dood van Clovis in 511 trok zij zich terug uit het openbare leven en verbleef in Tours, dichtbij het graf van de heilige Martinus. Zij deed goede werken, vastte, stichtte kerken en kloosters en overleed 34 jaar na de dood van haar man. Zij wordt afgebeeld met een kerkmodel; zo ook in Franeker, waar het model veel lijkt op de tegenwoordige Martinuskerk. Mogelijk is zij hier afgebeeld wegens haar verbinding met St. Maarten. Zij werd o.a. aangeroepen voor de bekering van een echtgenoot.

Een veel bekender figuur is St. Hubertus. Hij werd geboren in de 7de eeuw en verbleef aan het Hof van Pepijn van Herstal, waar hij volgens de legende een werelds leven leidde. Hij werd bekeerd toen hij op jacht een kruis zag tussen het gewei van het hert dat hij achtervolgde. In 708

werd hij bisschop van Maastricht, welke bisschopszetel hij later naar Luik verplaatste. Hij overleed in 727. Hubertus wordt gewoonlijk afgebeeld terwijl hij neerknielt voor het hert met het wonderbare kruis. Als ridder knielt hij met één knie. Zo vinden we hem ook in Franeker weergegeven. Hubertus is bij uitstek de patroon van de jagers geworden en als zodanig ook tegenwoordig nog bekend; men denke b.v. aan de Hubertusjacht en het Hubertusslot. Overigens is dit hertmotief een bekend gegeven dat in meer legenden voorkomt.

Adriaan, Rochus en Sebastiaan

Met de nu volgende zes heiligen komen we in een wat ander klimaat, n.l. bij de beschermers tegen ziekten. Vaak heiligen waarover historisch weinig zeker is, terwijl verschillende iets sensationeels in hun afbeelding hebben. Met name is dit het geval bij de 14 nood-helpers waarvan we ook enkele in deze kerk aantreffen. In de eerste plaats drie beschermers tegen de pest, een ziekte die in de middeleeuwen zeer gevreesd was. Om te beginnen de bekende Sebastiaan. Volgens de legende werd hij gemarteld onder Diokletianus: hij werd met pijlen doorschoten, maar herstelde hiervan tot hij later werd doodgeknuppeld. Hij wordt op twee manieren afgebeeld: hetzij aan een boom gebonden, slechts bekleed met een lendendoek en met pijlen doorschoten, zoals in Leermens en Holwierde, hetzij als ridder met wapenrusting, speer en schild, zoals in Bierum en hier in Franeker. Hij werd één der voornaamste patronen tegen de pest omdat één zijner attributen, de pijl, van oudsher het symbool van de pest was. Soms verhaalden volkspredikers van hem dat hij zelf de pest veroorzaakte en weer verzoend moest worden.

Sinds de 14de eeuw wordt een andere beschermer tegen de pest, de heilige Rochus, vaak met hem afgebeeld. Rochus werd in de 13de eeuw als zoon van rijke ouders geboren, maar schonk later

al zijn bezit weg en zwierf als pelgrim door Italië. Velen genas hij van de pest. Toen hij zelf door de ziekte aangetast was, trok hij zich terug in de eenzaamheid. Zijn hond bracht hem iedere dag brood en likte zijn zweren, terwijl een engel hem verpleegde. Ook in Franeker de gebruikelijke afbeelding: Rochus licht zijn kleeft op om aan de engel de wonde in zijn lies te tonen. Aan de andere zijde de hond met het brood in de bek. Te zijner ere werden er in de late middeleeuwen broederschappen opgericht, gasthuizen gesticht en bedevaarten gehouden.

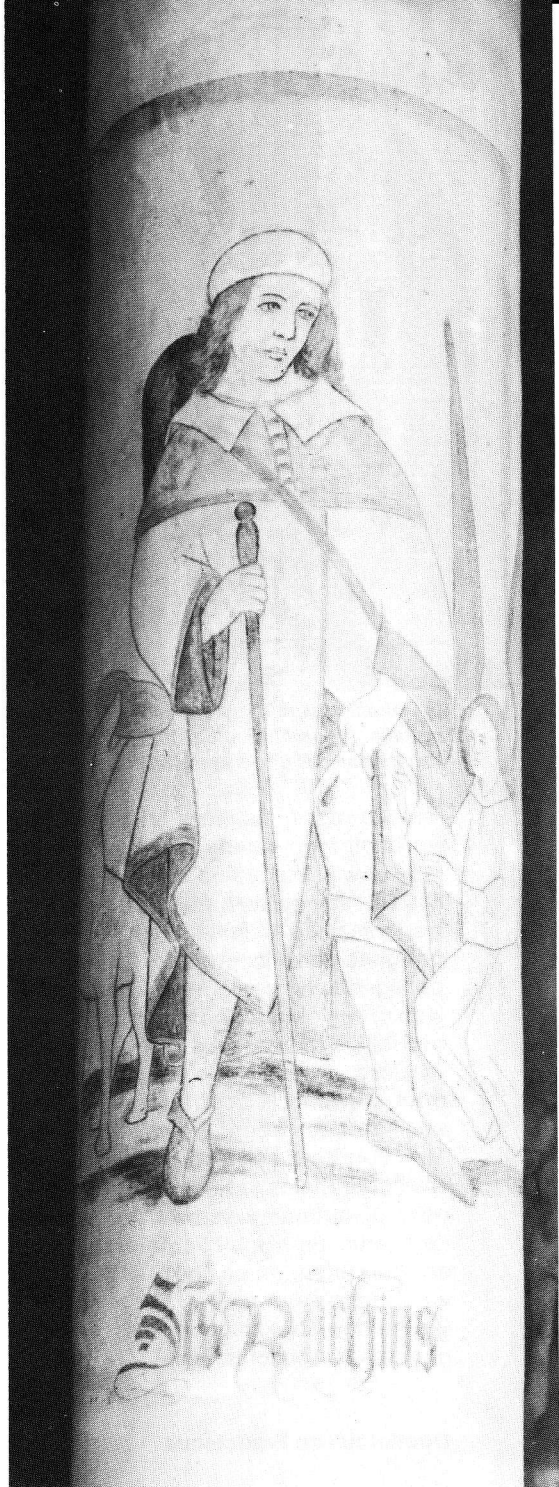
De derde pestbeschermers te Franeker is de minder bekende St. Adrianus. Hij was een heidens hoofdman die zich bekeerde toen hij Christenen naar de martelplaats bracht. Daarop werd hij zelf gemarteld waarbij men zijn benen met een ijzeren staf op een aambeeld stuk sloeg, terwijl ook zijn hand afgehouden werd.

De Franeker afbeelding toont de bekende attributen van deze heilige: leeuw, zwaard en aambeeld. De betekenis van de leeuw is niet geheel duidelijk.

Overigens is het zeer de vraag of deze heilige wel St. Adrianus voorstelt. Hoogewerff noemt in 1936 een afbeelding van St. Maarten met de bedelaar. Als we de tekening bekijken van "St. Adrianus" vòòr de restauratie dan zien we een man met een zwaard, een uitgestoken hand en iets wat een paard zou kunnen zijn. Deze voorstelling is door Hoogewerff aangezien voor St. Maarten en waarschijnlijk terecht, zodat de naam Adrianus en de voorstellingen van leeuw en aambeeld kennelijk aan de fantasie van de restaurateur ontsproten zijn.

Katharina en Margaretha

Vervolgens twee vrouwelijke heiligen die beiden bij de nood-helpers hoorden: Katharina en Margaretha. Katharina zou in 306 onder Maxentius gemarteld zijn. Deze veroordeelde haar om gefolterd te worden op een rad met scherpe punten.

St. Rochus toont de pestwonde in zijn lies aan de engel. Links de hond die hem brood brengt.

De tekening van "St. Adrianus" vòòr de restauratie. Vooral de uitgestoken hand doet vermoeden dat dit St. Maarten moet zijn.

St. Adrianus met leeuw en aambeeld is waarschijnlijk ontstaan uit St. Maarten.

Hoewel deze foltering niet doorging wordt zij toch steeds afgebeeld met dit rad, terwijl Maxentius aan haar voeten ligt. Dit rad maakte haar tot patrones van wagenmakers en molenaars; ook was zij patrones der wijsgeren, daar zij volgens de legende 50 heidense wijsgeren overwon in een debat. Door de legende werd de Heilige Margaretha de evenknie van St. Joris; zo is ook de draak haar attriboot. Gewoonlijk houdt zij hem aan een ketting of een koord, zoals in Franeker. Men zou haar een soort middeleeuwse vruchtbaarheidsgodin kunnen noemen, daar zij met name de patrones was van de boeren, de vruchtbaarheid der velden en barenden, maar ook van de onvruchtbare vrouwen.

Verder hoort ook in deze groep de reeds genoemde Apollonia thuis.

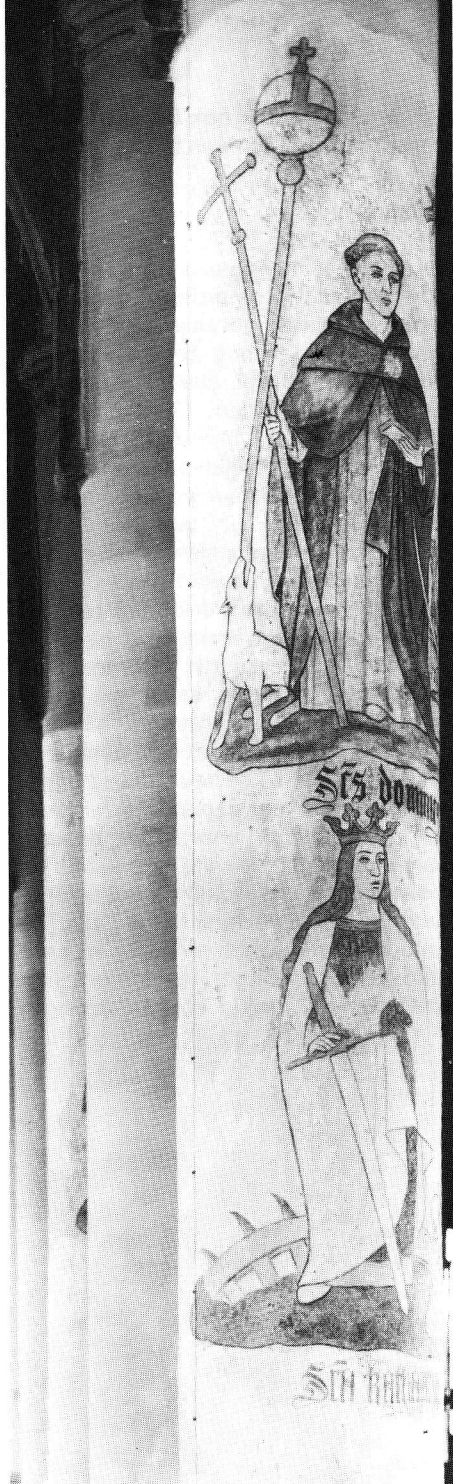
Dominicus en Franciscus

Tenslotte twee historisch meer omliggende figuren: de stichters van de grote bedelorden: Dominicus en Franciscus. Bei-

den leefden zij rond 1200. Terwijl Dominicus en zijn orde zich meer toeleghen op de handhaving van het Katholieke geloof, predikte Franciscus veeleer de evangelische armoede. Hier in Franeker staan ze afgebeeld op dezelfde pilaar. Franciscus ontvangt in handen en voeten de tekenen van de wonden van Christus, welke uitgaan van een gevleugeld kruisbeeld, de zgn. stigmatisatie. Merkwaardiger is de Franeker weergave van Dominicus. Hij is, evenals Franciscus, weergegeven in de kledij van zijn orde. In zijn linkerhand houdt hij een boek, in de rechter een kruisstaf. Naast hem een witte hond die in zijn bek een staf houdt waarop een wereldbol. Normaliter houdt de hond een fakkel in de bek. Dominicus' moeder zou nl. kort voor zijn geboorte gedroomd hebben dat zij het leven schonk aan een wit zwart gevlekte hond die een fakkel in de bek droeg, waarmee hij heel de wereld in brand stak. De kleur van de hond slaat op het wit-zwarte ordegewaad van de Dominikanen, terwijl "Dominikaan", "hond van de Heer" betekent. Zeer

Bovenaan St. Franciscus die de wonden van Christus krijgt en onderaan St. Margaretha met de draak.

Bovenaan St. Dominicus met kruis staf en hond en onderaan St. Katharina met zwaard en rad.

merkwaardig is dat ook Dominicus hier een soort draak aan een touw houdt.

Konklusies

We zien hier in Franeker dus twee bijbelse heiligen, twee ordestichters, twee meer historische figuren als Hubertus en Clothilde en dan nog zes heiligen die speciaal bij allerlei ziekten of noden aangeroepen werden. Of drie historische figuren en vijf noodhelpers als Adrianus in werkelijkheid Maarten is. Waarschijnlijk hebben er meer afbeeldingen gezeten, b.v. van de andere evangelisten. Verschillende afbeeldingen zijn tamelijk primitief zoals die van Hubertus en Adriaan. Vele gezichten tonen dezelfde, wat zoetelijke trek. De verschillende dieren zijn vaak lomp en onbeholpen, zoals de leeuw, het paard en de draken. Ook moet men zich steeds bij dit alles afvragen wat nog oorspronkelijk is en wat bij restauraties is bijgewerkt. Het zijn met name de schilderijen op de beide noordelijke pilaren, zoals die van Dominicus, Franciscus en Apollonia, die er verdacht mooi uitzien, haast te mooi. Waarschijnlijk zijn de contouren sterk bijgewerkt. De waarde van deze schilderijen ligt dan ook niet zozeer op het terrein van de kunstge-

schiedenis, als wel op dat van de kerkgeschiedenis. Zij geven ons een beeld van de uitmonstering van onze kerken in de middeleeuwen, toen deze vrijwel alle van afbeeldingen van heiligen waren voorzien.

Literatuur

Heiligen op de klei. Afbeeldingen van heiligen in kerken in Groningen en Friesland, in: Publikatieband Stichting Oude Groninger Kerken III, p.41-64. Bij dit artikel staat een uitvoerige literatuurlijst.

J. J. M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*. 2de druk, Bussum 1974.

A. Hallema, *De geschiedenis der Martini of Groote Kerk te Franeker*, deel I, Franeker 1931, pag. 195-202.

H. van der Kloot Meyburg, *De Martinikerk te Franeker*, in: Bulletin der Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 1955, kol. 113-120.

G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandse schilderkunst, deel I*, 's-Gravenhage, pag. 337-340.

(Alle foto's: Liturgisch Instituut R.U. Groningen).